

Ks. ROMAN MAZUR SDB¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID ID: 0000-0002-8192-9262

SPIS LUDNOŚCI – ŁK 2,1-7. RODO XXI WIEKÓW TEMU

CENSUS IN LK 2,1-7. GDPR TWENTY-ONE CENTURIES AGO

Abstract

The article combines grammar data with historical facts in the matter of Roman censuses. Presence of the definite article before the adjective ἀπογραφῇ suggests a new perspective. Data from Roman Egypt show an acceptable basis, known through grammar, and allow more precise meaning of ἡγεμονεύοντος from Lk 2.2. The census from the time of Jesus' birth can therefore be understood as *earlier* than that of Quirinius. GDPR mentioned here concerns data protection, but also suggests that by combining data from both censuses in two regions of the Roman Empire, should indicate a reliable chronological order.

Keywords: census, census of Quirinius, Gospel of Luke, Roman censuses, Herod's censuses

Abstrakt

Artykuł łączy poszukiwania gramatyczne z faktami historycznymi w materii rzymskich spisów ludności. Rodzajnik przed przymiotnikiem ἀπογραφῇ sugeruje nową perspektywę. Pochodzące z rzymskiego Egiptu dane ukazują możliwą do przyjęcia podstawę, znaną dzięki gramatyce, i pozwalają bardziej sprecyzować znaczenie ἡγεμονεύοντος z Łk 2,2. Spis z czasów narodzenia Jezusa może więc być rozumiany jako *wcześniejszy* od spisu Kwiryniusza. Wzmianka RODO dotyczy ochrony danych, ale i sugeruje, by łącząc dane z i o obu spisach w dwóch rejonach Imperium Rzymskiego wskazać wiarygodny ich porządek chronologiczny.

Słowa kluczowe: spis ludności, spis Kwiryniusza, Ewangelia według św. Łukasza, spisy ludności rzymskie, spisy ludności Heroda Wielkiego

¹ Ks. dr Roman Mazur SDB – absolwent Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie (licencjat i doktorat), adiunkt na Wydziale Teologicznym UPJP II w Krakowie, wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym SDB w Krakowie. Prowadzi wykłady z biblijnego języka greckiego; teologii biblijnej oraz Ewangelii Synoptycznych. E-mail: roman.mazur@upjp2.edu.pl.

WPROWADZENIE

Historycznie rzecz ujmując – ponieważ spis ludności przedstawiony w Łk 2,1-7 dotyczy czynności administracji rzymskiej, poprzednie znane spisy biblijne, które nie miały do czynienia z administracją rzymską, stają się w pewnym sensie mniej pomocne do wyjaśnienia podjętego tematu. Jednak „mało” nie oznacza „wcale”.

Pierwsza dość istotna informacja: w badanej perykopie chodzi o dwa spisy ludności, nie o jeden. Jednak uważne studium *Sitz im Leben* wydarzenia oraz jego czasów może sugerować trzeci spis. „Może” nie oznacza jednak „taki jest fakt”.

Baza danych zyskiwana podczas spisu ludności może wskazywać na cel przeprowadzania spisu. W przypadku Izraelitów, na podstawie przywilejów udzielonych im już za Juliusza Cezara, np. możliwości oddawania czci tylko jednemu Bogu i to Bogu Izraela oraz np. wyłączenia z obowiązku służby wojskowej, zdaje się jednak wstępnie przesądzać o jedynie ekonomicznych przyczynach spisu ludności z Łk 2,1-7². „Zdaje się jednak” nie oznacza „to był jedyny motyw”.

Po takim potrójnie postawionym zadaniu kolejnym krokiem jest podjęcie próby wyjaśnienia okoliczności, celu oraz wykorzystania bazy danych spisu ludności w Łk 2,1-7. Ponieważ RODO kojarzy się z zarządzaniem danymi osobowymi, a dokładniej z przepisami dotyczącymi ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem i swobodnym przepływem danych osobowych, chcę też zobaczyć, na ile dane osobowe zgromadzone w wyniku spisu ludności za czasów Heroda pomogły Rzymianom ekonomicznie zarządzać podbitą prowincją oraz jak ten plan został wpisany w Bożą ekonomię zbawienia. Inaczej mówiąc, chcę spojrzeć na przejście od czysto taksacyjnej ekonomii agresora do niespodziewanej ekonomii zbawienia obejmującej całe Imperium Rzymskie, a nawet więcej – cały (wszech)świat.

1. TEKST I TŁUMACZENIE³

Ze względu na istotne znaczenie wariantów tekstualnych w Łk 2,2 przedstawiam bezpośrednio po tekście informacje zawarte w aparacie krytycznym. Dodatkowo tłustym drukiem zaznaczam kluczowe terminy tekstu.

² O przywilejach przyznanych Żydom przez Juliusza Cezara przykładowo wspomina Józef Flawiusz (AJ 1887-1890, XIV, 190-216); Filon z Aleksandrii (2012, 49-50), choć potwierdza niektóre z przywilejów uzyskanych od imperatora Rzymu, to ma na myśli Oktawiana Augusta, a nie Juliusza Cezara. Inną kwestią pozostaje, czy przywileje te były zawsze w starożytności respektowane i w tej materii opinie naukowców są podzielone, o czym, przedstawiając czasy Juliusza Cezara, wspomina Pucci Ben Zeev (1998, 412, przypis 13), (por. Garriba 2006, 67-103). Motywem zaś respektowania przywilejów żydowskich – według Józefa Flawiusza – było uznanie przez Rzymian, że Prawo Mojżeszowe (Tora) jest legalną podstawą postępowania Żydów. Por. także wartościowy artykuł Kowalczyk (2014, 10-11). Chcę podkreślić także, że bardzo inspirującym w przestrzeni prezentacji *Sitz im Leben* był artykuł Pearsona (1999, 262-282), który wsparł moją intuicję związaną z efektami krytyki tekstualnej.

³ Tekst grecki i polski pochodzą z *Nowego Testamentu greckiego i polskiego* (2017).

Łk 2,1 Ἐγένετο δὲ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐξῆλθεν δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου <u>ἀπογράφεσθαι</u> πᾶσαν τὴν οἰκουμένην.	Łk 2,1 W owym czasie wyszło rozporządzenie cezara Augusta, żeby przeprowadzić spis ludności w całym świecie .
Łk 2,2 αὕτη ἡ <u>ἀπογραφὴ</u> ^τ πρώτη ἐγένετο ^ς ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Ἰ Κυρηνίου.	Łk 2,2 Pierwszy <u>ten spis</u> odbył się wówczas, gdy wielkorządcą Syrii był Kwiryniusz.

^τ ἦ - $\aleph^2$ A C K L W Γ Δ Ξ Ψ $f^{1,13}$ 33. 579. 892. 1241. 1424. 2542. ℓ 844 $\mathfrak{M}$ | *txt*
 $\aleph^*$ B D Θ 0177. 565. 700 | [dodany rodzajnik określony przed terminem „spis”]
^ς $\aleph^*$ (D) | [zamieniona kolejność dwóch terminów]
^τ Κυρινίου f^{13} 565. 579. 892. 1424 | Κυρ(ε)ινου B W 0177 lat sa | [termin zastąpiony inną formą zapisu tego samego imienia własnego].

Łk 2,3 καὶ ἐπορεύοντο πάντες <u>ἀπογράφεσθαι</u> , ἕκαστος εἰς τὴν ἑαυτοῦ πόλιν ^ς .	Łk 2,3 Podążali więc wszyscy, aby się <u>dać zapisać</u> , każdy do swego miasta.
Łk 2,4 Ἀνέβη δὲ καὶ Ἰωσήφ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἐκ πόλεως Ναζαρεθ εἰς ^ς τὴν Ἰουδαίαν ^ς εἰς πόλιν Δαυὶδ ἣτις καλεῖται Βηθλέεμ, ^ς διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς Δαυὶδ,	Łk 2,4 Udał się także Józef z Galilei, z miasta Nazaret, do Judei, do miasta Dawidowego zwanego Betlejem, ponieważ pochodził z domu i rodu Dawida,
Łk 2,5 ἀπογράψασθαι σὺν Μαρίας τῇ ἐμνηστευμένῃ αὐτῷ ^ς , οὕσῃ ἐγκύω ^ς .	Łk 2,5 żeby się <u>dać zapisać</u> z poślubioną sobie Maryją, która była brzemienna.
Łk 2,6 Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ εἶναι αὐτοὺς ἐκεῖ ἐπλήσθησαν ^ς αἱ ἡμέραι τοῦ τεκεῖν αὐτῇν,	Łk 2,6 Kiedy tam przebywali, nadszedł dla Maryi czas rozwiązania.
Łk 2,7 καὶ ἔτεκεν τὸν υἱὸν ὑτῆς ^ς τὸν πρωτότοκον ^ς , καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλινεν αὐτὸν ^ς ἐν φάτνῃ, διότι οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι.	Łk 2,7 Powiła swego pierworodnego Syna, owinęła Go w pieluszki i położyła w żłobie, gdyż nie było dla nich miejsca w gospodzie.

2. PIERWSZE OBSERWACJE WYNIKAJĄCE Z KRYTYKI TEKSTUALNEJ

W przypadku interesującego nas tematu – spisu ludności, krytyka tekstualna perykopy Łk 2,1-7 na pierwszy rzut oka nie wnosi żadnych zmian terminologicznych. Jedynie w przypadku rzeczownika ἀπογραφὴ („spis”) w Łk 2,2 spora część manuskryptów⁴ dodała rodzajnik określony. Jednak jakościowo lepsi świadkowie pomijają ten rodzajnik⁵. Wydaje się, że zaproponowany wariant z rodzajnikiem służy uszczegółowieniu terminu „spis”, dlatego został odrzucony. Jednak analiza gramatyczna wyrażenia składającego się z przymiotnika i rzeczownika (ἡ ἀπογραφὴ

⁴ $\aleph^2$ A C K L W Γ Δ Ξ Ψ $f^{1,13}$ 33. 579. 892. 1241. 1424. 2542. ℓ 844 $\mathfrak{M}$.

⁵ $\aleph^*$ B D Θ 0177. 565. 700.

πρώτη) czyli obecności przed jednym z nich rodzajnika może stać się ciekawym bodźcem do szukania wyjaśnienia tam, gdzie mało się go spodziewamy. Ponieważ rodzajnik pojawia się przed rzeczownikiem ἀπογραφῇ, kwalifikujący go przymiotnik πρώτη ma znaczenie predykatywne (Blass 1961, §270.1; Piwowar 2010, 26). Co to znaczy? Tłumaczenie takiego wyrażenia brzmi: „pierwszym (takim) spisem”, i w zasadzie zasadnym pytaniem byłoby: co to znaczy „takim”, czy były różne typy spisów rzymskich? Czy może bardziej należy położyć akcent na czas i wówczas należałoby zapytać o kolejność spisów? Tłumaczenie wraz z obecnym rodzajnikiem może brzmieć nawet: „pierwszym z takich spisów był...”. Jest to interesująca wskazówka, ale jedynie na poziomie ciekawostki, że już na dość wczesnym etapie istnienia tekstu próbowano rozwiązać problematyczną informację o spisie ludności tak za pomocą jego typu czy też ewentualnej kolejności. Bez względu na wybór którejkolwiek z tych opcji – trudność pozostaje. W aktualnym stanie tekstu biblijnego przy braku rodzajnika wspomniane wyrażenie (ἀπογραφῇ πρώτη) ma więc znaczenie atrybutywne, przydawkowe (Blass 1961, §270.1; Piwowar 2010, 26-27), stąd należy je tłumaczyć: „Ten był (ἐγένετο) pierwszym spisem, gdy wielkorządcą Syrii był Kwiryniusz”. To z kolei byłoby prawdziwe, gdyż za działalności Kwiryniusza był to pierwszy (i prawdopodobnie ostatni) spis w jego karierze. Tekst pozwala też na rozumienie, że spis Kwiryniusza był pojmowany jako taki, czyli pierwszy. Jednak problem spisu z czasu narodzin Jezusa nadal pozostaje⁶.

3. SITZ IM LEBEN

Ponieważ w badanym tekście pojawia się informacja o Kwiryniuszu jako wielkorządcy Syrii, wzmianka ta jeszcze bardziej komplikuje potencjalne usytuowanie w czasie spisu ludności tuż przed narodzinami Jezusa⁷. Zasadnym staje się więc

⁶Schürer (1973, 399-427) przedstawia szeroki ekskurs dotyczący *Spisu Kwiryniusza*. Autor tego dzieła wyraża stanowisko, że opis Łukasza nie może być historyczny z pięciu powodów: 1) nie ma żadnej informacji historycznej o spisie ludności na terenie całego Imperium Rzymskiego za czasów Augusta (s. 407-411); 2) przy potencjalnym spisie rzymskim Józef nie musiałby udawać się do Betlejem, a Maryja nie musiałaby mu towarzyszyć (s. 411-413); 3) spis rzymski nie mógł być przeprowadzony w Palestynie za rządów króla Heroda (s. 413-416); 4) Józef Flawiusz nic nie odnotowuje o spisie rzymskim w Palestynie w czasie królowania Heroda Wielkiego, opisując raczej spis z roku 6/7 po Chr. jako coś nowego i niemającego precedensu (s. 416-420); 5) spis za Kwiryniusza nie mógł być przeprowadzony za czasów Heroda Wielkiego, gdyż Kwiryniusz nie był rządcą Syrii za Heroda (s. 420-427). Warta podkreślenia jest obiekcja dotycząca rozumienia jednego dekretu cesarskiego nakazującego spis ludności, choć wykonanie polecenia mogło być rozłożone w czasie i przestrzeni (Hoehner 1977, 14-15).

⁷Po raz pierwszy w dzisiejszym rozumieniu naukowego podejścia problem szeroko przedstawił Ramsay (1898). Od tego dzieła datuje się wiele nowych, które powtarzają wniosek, że chronologia podana przez Łukasza jest błędna, bez bardziej wnikliwego przyjrzenia się ewentualnemu celowemu zabiegowi, by przełożyć akcent z chronologii na teologię. Bardzo interesujący w materii spojrzenia na teologiczny zamysł ukryty w informacji o dacie i teologicznym rozumieniu przedstawionych w Łk 2,1-7 spisów jest artykuł Jankowskiego (2011, 183-211). Szeroką panoramę sugerowanych rozwiązań problemu datowania spisów w Łk oraz ze wsparciem nie tyle dla historycznego, co teologicznego celu obecności spisu z czasów Kwiryniusza przedstawia w specjalnym ekskursie tematycznym Brown (1999, 547-556).

poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: kiedy Kwiryniusz był „wielkorządcą” Syrii? W 6 roku po Chr., gdy w Judei (a dokładniej w etnarchii Samarii, Judei i Idumei) panował Herod Archelaos, syn Heroda Wielkiego, doszło do wydarzenia nieoczekiwanego.

Wcześniej należy jednak wspomnieć o dość istotnym początku rządów tego etnarchy⁸. A było nim obniżenie podatków dla mieszkańców Jerozolimy, co było zresztą pierwszą prośbą poddanych⁹. Aby tego dokonać, Archelaos musiał najpierw znać liczbę mieszkańców, by wiedzieć, jakim ewentualnym budżetem będzie dysponował. To zaś zakłada istnienie wcześniejszych danych wynikających ze spisu ludności, które Archelaos miał do dyspozycji. Czy był to spis przeprowadzony przez Heroda Wielkiego na użytek ekonomiczny jego królestwa (Mickiewicz 2011, 162)? Jest jeszcze mowa o spisie ludności w celach ekonomicznych w Dz 5,37¹⁰ i militarna reakcja Judy Galilejskiej na ten zamiar. Co to był za spis?

System podatkowy Rzymu zakładał przeprowadzenie spisu ludności na rzecz podatku poglównego co 14 lat¹¹. Efektem takiej rozpiętości czasowej był nakaz płatności tego podatku osobom od 14 do 62 roku życia, przynajmniej w Egipcie (Rathbone 1993, 87). Kwiryniusz został zarządcą Syrii w 6 roku po Chr., gdy Oktawian August, z powodu powtarzających się skarg, zesłał na wygnanie Archelaosa do miejscowości Wienna w południowej Galii. Ponieważ dobra Archelaosa podlegały konfiskacie, a ziemia miała być oddana pod władzę urzędnika rzymskiego¹², Oktawian August zlecił Kwiryniuszowi zadanie likwidacji mienia Archelaosa.

⁸ Po śmierci Heroda Wielkiego jego syn Archelaos obejmuje swymi rządami ponad połowę królestwa ojca. Pierwszym czynem po objęciu władzy było... obniżenie podatków dla swych poddanych oraz nakaz uwolnienia uwięzionych przez ojca. Jednak – ponieważ tłum w Jerozolimie domagał się dodatkowo (1) śmierci tych, którzy śmiercią ukarali dwóch nauczycieli, i 40 młodych ludzi za zniszczenie złotego orła, którego Herod Wielki kazał umieścić w świątyni oraz (2) domagali się także zmiany najwyższego kapłana, Archelaos zgodził się na te żądania, ale pamięć tego pierwszego dnia rządów na trwałe uprzedziła go do swych poddanych. Więcej, poprosił tłum, by zaczekać, aż oficjalnie Oktawian August potwierdzi go na stanowisku króla. Ponieważ bunt narastał, Archelaos, który miał zamiar udać się do Rzymu, ale najpierw świętował z przyjaciółmi, nakazał stłumienie buntu jednemu z generałów. Ale buntownicy obrzucili kamieniami żołnierzy, wielu zabijając. Archelaos odpowiedział bardzo twardo na takie zachowanie – nakazał wejść na plac świątynny i zabić buntowników – ok. 3000 ludzi. Zakazał także świętowania Paschy (Józef Flawiusz, *AJ* 1887-1890, XVII.9.1-3).

⁹ (Józef Flawiusz, *AJ* 1887-1890, XVII.11.2), to zaś jest dodatkową wskazówką, po przystaniu Archelaosa na prośbę, że musiał znać i jakiś spis podatników oraz aktualny stan skarbcza, a także mieć wyobrażenie o konieczności spłaty i wysokości trybutu rzymskiego, by móc nie tylko wywiązać się z obowiązku, ale posiadać własny budżet konieczny do funkcjonowania podległego mu terytorium.

¹⁰ Ciągłe chodzą o dzieło Łukasze, co skłoniło niektórych do wyciągnięcia pewnie zbyt pochopnych wniosków o błędnej chronologii Łukasze, np. Meier (1991, 412, przypis 9).

¹¹ W przypadku jednak Egiptu takie spisy były częstsze (Bagnall i Frier 1994, 5). Mowa o spisach za rządów Oktawiana Augusta w latach: 11/10 przed Chr.; 4/3 przed Chr.; 4/5 po Chr.; 5/6 po Chr.; 11/12 po Chr.; 12/13 po Chr. Czas trzeciego spisu ludności w Egipcie korespondowałby z datą narodzin Jezusa i być może wyrażał zarazem ideę „całego świata” znaną z opisu Łukasza. Natomiast o 14-letnim okresie pomiędzy spisami, ale już za czasów Kwiryniusza piszą Bagnall i Frier (1994, 2, przypis 2) oraz Finegan (1969², 258).

¹² Por. takie właśnie postrzeganie tej rzymskiej reguły w odniesieniu do sytuacji depozycji Archelaosa według (Józef Flawiusz, *AJ* 1887-1890, XVIII.1.1).

Aby tego dokonać, by Rzym w efekcie mógł pobierać podatek poglówny, Kwiryniusz wykonuje zadanie, co do którego nie musiał posiadać dekretu cezara (δόγμα w Łk 2,1)¹³, gdyż było to standardowe działanie administracji rzymskiej w przypadku zdobywania nowych ziem. Stąd bardzo ważna obserwacja: dekret o sporządzeniu spisu ludności posiada informację istotną w wyrażeniu *πᾶσαν τὴν οἰκουμένην* („w całym świecie”). Jest nią fakt, że w Imperium Rzymskim nie przeprowadzano takich spisów całego terytorium. Jest to ważna wskazówka Łukasza, którą konieczne należy mieć stale obecną w pamięci.

W kwestiach demograficznych Rzymianie poszli dalej. Rozróżniali oni przynajmniej dwa typy spisów: poglówny (λαογραφία – *tributum capitis*, ἀπογραφή) (Rathbone 1993, 86-99)¹⁴ oraz podatkowy (ἀποτίμησις) (Harrison 1968, 38; Green 1992, 29). Pierwszy z nich, *tributum capitis*, był nowością wprowadzoną przez Augusta w Imperium Rzymskim, a pierwszym obciążonym tym podatkiem wydaje się, że był Egipt. Podatek ten nie był jedynie kwestią fiskalną, ale był oznaką podporządkowania Egiptu Rzymowi. W obu przypadkach wspomniania spisu ludności, tak w Łk jak i w Dz, został użyty termin ἀπογραφή, czyli odnosił się on raczej do ewidencyjnego spisu ludności. Należy pamiętać, że liczenie ludności nawet przez lokalnego władcę (np. Dawida) było źle przyjmowane przez lud. Nastroje były tym bardziej niespokojne, gdy czynił to najeźdźca (przykładowo gwałtowna była reakcja Judy Galilejczyka na rzymski spis ludności).

W każdym bądź razie w opowiadaniu Łukaszowym Józef udaje się z Galilei do Judei. Motywem – przy okazji spisu – może być jakaś posiadłość Józefa w Betlejem, co staje się wytłumaczeniem (ale czy prawdziwym?) jego wędrówki z jednego regionu do drugiego¹⁵. Może więc chodzi o inny typ podatku¹⁶? Ciekawostką jest fakt, że spis Kwiryniusza obejmował terytorium Archelaosa, czyli nie obejmował Galilei. To oznacza, że dla Józefa nieobecność w Judei mogła wiązać się z utratą własności, a przynajmniej mogła mieć jakiś wpływ na jej administracyjno-prawny status. I tutaj byłaby ciekawa kwestia: nie tyle podatku poglównego, co podatku od własności. Ale Łk poprzez użyty termin nie wskazuje takiego typu spisu, a przynajmniej tak można sądzić.

¹³ Por. Kittel (1991^{repr.}, 230-232), gdzie wspomina się, że Józef Flawiusz, używając tego terminu, ma na myśli decyzję pisemną imperatora (Józef Flawiusz, BJ 1895, I.193) oraz takiego samego typu decyzję Senatu (Józef Flawiusz, AJ 1887-1890, XII.146). Takie jest również znaczenie tego terminu w cytowanym tekście Łukasza.

¹⁴ Dodatkowo, cytowany autor zauważa, że ten właśnie podatek stał się przyczyną prawdopodobnie pierwszej (a bez wątpienia nie jedynej) rewolty w Tebach w Egipcie w 26 roku przed Chr. Dla przypomnienia dodam, że podatek ten został wprowadzony przez Augusta najpierw w Egipcie i pewnie ze względu na swą lukratywność został nałożony na inne terytoria Imperium Rzymskiego, co sugerowałaby wzmianka u Strabona (1967, XVII.1.53).

¹⁵ Przykładowo w Egipcie znany był rzymski podatek *tributum soli* (podatek gruntowy) wprowadzony właśnie za rządów Augusta (Rathbone 1993, 82-86).

¹⁶ Szeroki wachlarz różnego rodzaju podatków, które musiały zakładać wcześniejsze spisy, a także co było przedmiotem opodatkowania za rządów rzymskich w Egipcie sugeruje skrupulatność zapisów (Milne 1913², 118-127, poświęcone w całości rzymskim systemom podatkowym w Egipcie).

4. JESZCZE O EKONOMICZNYM I SOCJALNYM ZNACZENIU SPISU LUDNOŚCI

Z teologicznego punktu widzenia można pójść zdecydowanie dalej. Obecność Józefa w Betlejem, a w konsekwencji przyjsie na świat Jezusa w *oikumene* rzymskiej, czyni z Jezusa już w Jego narodzinach obywatelem Imperium. Uwaga: nie chodzi tu o obywatelstwo, ale o polityczną przynależność miejsca narodzin. Ale ten sam Łk informował, że Jan Chrzciciel narodził się za dni Heroda Wielkiego, króla Judei, czyli koniecznie przed marcem/kwietniem 4 roku przed Chr., wtedy bowiem zmarł Herod. Narodziny więc Jezusa były również około tej daty, czyli w ostatnich latach czy też miesiącach rządów Heroda. Ale to jest na około 10 lat przed spisem Kwiryniusza! Czy jest to błąd chronologiczny, czy też dotychczasowe historycznie poprawne informacje Łukasza nagle przekazują sporadyczny błąd? Czyżby spis z czasu narodzin Jezusa odnosił się do Kwiryniusza, ale w czasach zanim został legatem w Syrii albo czy spis z narodzin Jezusa odnosi się rzeczywiście do spisu ludności, gdy Kwiryniusz był legatem w Syrii, czyli w ok. 6-7 roku po Chr.¹⁷? Co wówczas z datą narodzin Jezusa? Jednak nie istnieją żadne dokumenty o tym, by Kwiryniusz był więcej niż jeden raz legatem w Syrii. Dodatkowo o tym przed chwilą wspomnianym spisie podaje wiadomości także Józef Flawiusz (np. *AJ* 17.13.5; *BJ* 2.8.1), który również przywołuje postać Judy Galilejczyka powiązanego z krwawą reakcją na ten spis – wspominając o tym także Dz.

Faktem także jest, że podczas rządów Heroda Wielkiego w Judei nie było rzymskiego administracyjnego spisu ludności, gdyż Herod płacił Rzymowi podatek na podstawie umowy. Józef Flawiusz podaje dodatkowo, że w królestwie Heroda istniał bardzo detaliczny i skrupulatny system spisu ludności i podatków. Przy okazji studiów ekonomicznych Starożytnego Rzymu podkreślono, że prowadząc badania Rzymskiej Prowincji Syrii można stwierdzić, że „podatki pogłównie (*tributum capitis*) i od gruntu (*tributum soli*) przynależały bezpośrednio królowi (Herodowi)”. To z kolei oznacza, że Herod musiał przeprowadzić na kilka lat (lub na jakiś czas) przed narodzeniem Jezusa odpowiedni spis ludności swego terytorium (Heichelheim 1938, 160-162). Efektem takiego spisu był odpowiedni raport dotyczący rocznego przychodu z zarządzanego terytorium. Na tej podstawie August

¹⁷ Por. np. (Finegan 1969², 303), gdzie wspomina się o tym, że na podstawie świadectwa Józefa Flawiusza (*AJ* XVIII.1-2) Kwiryniusz objął urząd wielkorządcy Syrii w tym samym roku, w którym Koponiusz został wysłany do Judei w roli prokuratora, czyli w roku 6 po Chr. obejmując miejsce usuniętego z tronu Archelaosa. Dodajmy, że Kwiryniusz w 9 roku po Chr. powrócił do Rzymu, co dodatkowo wspiera argument, że nie byłoby czasu na przeprowadzenie innego / drugiego spisu za jego mandatu w Syrii. Inaczej możliwość ewentualnego innego, wcześniejszego datowania spisu ludności za Kwiryniusza, może wynikać ze znalezisk archeologicznych, wśród których został wskazany pierścień będący częścią wzorca miary rzymskiej i zawierający dwa napisy. Niektórzy uważają, że właśnie te napisy na rzymskim wzorcu miary mogą być wskaźnikiem funkcjonowania miar rzymskich w królestwie Heroda Wielkiego i łączą obecność tej miary z możliwym spisem dokonany przez Kwiryniusza, por. (Di Segni 2005. 23-27). Jednak, choć znalezisko jest bardzo interesujące, wyciąganie wniosków zmieniających znaną i dobrze udokumentowaną chronologię działalności legatów w Syrii wydaje się mało prawdopodobne, por. (Dąbrowa 2011, 137-142).

zwolnił Samarytan z $\frac{1}{4}$ podatków, gdyż nie brali udziału w zamieszkach Judy Galilejskiej. Dane takie musiały być wobec tego: (1) dokładne (prowadzone w sposób zrozumiały dla administracji rzymskiej, gdyż Sabinus, legat syryjski przed Kwiryniuszem, posłużył się nimi po śmierci Heroda Wielkiego, by przekazać Cezarowi należne mu dobra) oraz (2) były obowiązkiem Heroda nałożonym przez Rzym. Oznacza to, że Judea „doświadczyła” spisu ludności przed spisem Kwiryniusza (por. Józef Flawiusz *AJ* 15.10.4 i 16.2.5). Chodzi więc o spis ludności i bazę danych wynikającą z tego spisu oraz o skrupulatne wykorzystanie tej bazy danych przez najeżdźcę (Bagnall i Frier 1994, 29-30). Co prawda królestwo Heroda nie było prowincją rzymską, ale było rzymskim terytorium, to z kolei oznaczało odpowiedni sposób traktowania przez administrację rzymską. Oznacza to zapewne, że dane potrzebne Herodowi do stworzenia bazy podatkowej były zebrane według wzorca rzymskiego i być może na podstawie takiego obowiązku spoczywającego na nim jako urzędniku rzymskim. Natomiast w przypadku czasu spisu Kwiryniusza Judea stała się prowincją rzymską rzymskiego terytorium.

Herod Wielki, król-wasal Rzymu, co warto podkreślić, był obywatelem rzymskim, który godność królewską otrzymał od Rzymianina – Marka Antoniusza. Józef Flawiusz odnotowuje, że Herod obniżył podatki o $\frac{1}{3}$, gdyż widział niezadowolenie i brak poparcia wśród własnego ludu. To z kolei ukazuje go jako człowieka, który za wszelką cenę pragnie utrzymać się przy władzy i uniknąć ewentualnych rozruchów. Ten sam Józef Flawiusz dodaje, że z powodu konieczności utrzymania szerokiego rozmachu budownictwa podjętego przez Heroda oraz dobrych relacji z Rzymem system podatkowy bardzo obciążał poddanych Heroda (Dąbrowa 2011, 139). Dowodem może być własna moneta, która posiadała mniejsze nominały niż system monetarny Rzymu, co z kolei przekłada się na uściślenie systemu podatkowego i objęcie nim nawet najbiedniejszych¹⁸. Taki proces z kolei wpisywał się w rzymską politykę przygotowania podbitych ziem do włączenia w odpowiednim czasie do systemu prowincji Imperium. Królowanie Heroda było więc z założenia przejściowe, co podkreśla fakt, że nawet ewentualnego następcę tronu musiał uzgadniać z Rzymem (Józef Flawiusz, *AJ* 1887-1890, XVI.3.3). Nie dziwi więc, że w takich okolicznościach Herod musiał posiadać sprawny system podatkowy i musiał także posiadać zorganizowany system socjalnej kontroli nad swymi poddanymi. Dokładnie taki sam system funkcjonował od dłuższego czasu w Imperium, wydaje się więc rzeczą oczywistą, że Herod jako wasal Rzymu używa podobnych (czy jednakowych) metod. Dziwi natomiast, dlaczego w Dz 5,37 spis ludności (właśnie ten Kwiryniusza) wywołał ostrą reakcję miejscowej ludności i powstaje zasadne pytanie, czy w czasach Heroda spisy i podatki nie wywoływały takich reakcji?

Ponieważ przy okazji spisów, na podstawie praktyki w różnych regionach Imperium, Rzymianie nakazywali udawanie się do swoich rodzinnych miejscowości (miast) (Bagnall i Frier 1994, 16), stąd i w przypadku Józefa konieczna jest wę-

¹⁸ W tym wypadku świadectwo takiego postępowania można odnaleźć u Józefa Flawiusza (*AJ* 1887-1890, XVI.5.4; XVII.11.2).

drowka w dość niedogodnym dla jego rodziny czasie – nieodległy moment narodzin Jezusa. W takim wypadku spis zorganizowany przez Heroda na wzór spisów rzymskich dawał podwójną korzyść: odpowiednią wiedzę dla opodatkowania ludności oraz kontrolę nad społeczeństwem. Najbliższym miastem dla mieszkańców Nazaretu było pobliskie Seforis – i jest to ciągle Galilea, zastanawiające jest więc, dlaczego Józef udaje się do Judei? Wydaje się, że – ciągle zgodnie ze zwyczajem rzymskim – miejscem spisu nie były najbliższe miasta, które posiadały odpowiednie urzędy administracyjne, ale miasta, gdzie ludzie mieli swe posiadłości, które z kolei były podstawą do naliczania podatków. Mogło też chodzić o miejsce pochodzenia – wówczas administracja zyskiwała informację o czasowych lub stałych ruchach migracyjnych lokalnej ludności.

5. WSPOMNIANY SPIS ZA CZASÓW KWIRYNUSZA, NIE WSPOMNIANY SPIS ZA CZASÓW HERODA?

Dlaczego Łk nie zadowolili się wspomnieniem jakiegoś spisu ludności za czasów Heroda, ale wspomnieli o spisie z czasów Kwiryniusza? Bez wątpienia był to spis zdecydowanie bardziej zmieniający lokalną historię Judei, która stawiała się z królestwa Herodowego (w gradacji oznaczało to jedynie terytorium rzymskie) nową prowincją rzymską. Tak kwestię zrozumiał Józef Flawiusz. A Tacyt wspomnieli o problemach związanych ze spisem ludności w celu opodatkowania Syrii i Judei, zapewne mając na myśli spis Kwiryniusza (*Annales*, II.42). Problemy te to oczywiście otwarta rebelia Judy Galilejczyka, o takich zaś nie wiadomo za czasów spisów przeprowadzanych przez Heroda. W takim przypadku właśnie wspomniany spis z czasów Kwiryniusza bez wątpienia odbił się w pamięci miejscowych zdecydowanie wyraźniej niż wszystkie spisy Heroda. Potwierdzają to słowa Gamaliela z Dz 5,37 o tymże spisie Kwiryniusza: „Potem podczas spisu ludności wystąpił Judasz Galilejczyk i pociągnął lud za sobą. Zginął sam, i wszyscy jego zwolennicy zostali rozproszeni”. Dodatkowo, ponieważ był tylko jeden taki spis, czytelnicy/słuchacze mogli zdecydowanie poprawniej usytuować kontekst chronologiczny wydarzeń, które Łukasz zamierzał opowiedzieć. Przypomnieć należy, że wtedy ważne wydarzenia zdecydowanie skuteczniej formowały chronologię w ludzkiej mentalności niż znane dziś kalendarze.

6. ANALIZA GRAMATYCZNA TEKSTU

W Łk 2,2 przymiotnik *πρώτη* może mieć znaczenie stopnia wyższego, czyli w efekcie oznaczałoby to możliwe tłumaczenie „wcześniejszy spis”. Takie rozumienie wspiera J 1,15 i J 1,30 – w obu przypadkach *πρώτος μου ἦν* – „był wcześniej ode mnie”¹⁹. Takie rozumienie jest interesujące, ale może zrodzić pytanie: o jaki

¹⁹ Takie rozumienie przymiotnika *πρώτος* w tym kontekście przyjmuje przykładowo (Turner 1965, 23-24), choć należy przyznać, że dokonuje on skomplikowanego dowodzenia, iż choć należałoby rozumieć ten przymiotnik jako będący w stopniu najwyższym, to w Łk 2,2 został on

wcześniejszy spis chodzi: czy o wcześniejszy spis przeprowadzony przez Kwiryniusza (czyli w swojej działalności przeprowadziłby co najmniej dwa spisy, w tym jeden jako legat w Syrii), czy też sprawa dotyczy (przynajmniej) dwóch porównywanych przez Łukasza spisów, z których ten Kwiryniuszowy byłby późniejszy i bardziej znany, szczególnie w swych społecznych skutkach (rewolta)?

Jednak w tym samym wersecie występuje jeszcze *genetivus absolutus* ἡγεμονεύοντος („wielkorządca”, „legat”) oraz czasownik ἐγένετο (był). Termin „legat”, „wielkorządca”, właśnie dlatego, że jest to imiesłów gramatycznie funkcjonujący jako *genetivus absolutus*, zależy i połączony jest z kontekstem poprzedzającym, a nie następującym (właśnie w naszym tekście następujący po imiesłowie dopełniacz rodzajnika, miejsca i osoby wymagany jest obecnością czasownika, z którym semantycznie związany jest imiesłów²⁰).

Interesująca jest podobna konstrukcja gramatyczna zdania w J 1,15 i J 1,30:

πρώτος μου ἦν – J 1,15 i J 1,30 (*był wcześniej ode mnie; wcześniej niż ja*)

Jednakże obecny w pierwszym cytowanym tekście imiesłów (ἐρχόμενος) jest w mianowniku, a w drugim tekście brak imiesłowu, czyli trudno mówić o dokładnej jednakowej konstrukcji z Łk 2,2, którą można schematycznie przedstawić następująco:

przymiotnik πρώτ- + czasownik + *genetivus absolutus*

Ponieważ terminem rządzącym znaczeniem *genetivi absoluti* w tym wersecie jest przymiotnik πρώτῃ, zyskuje się – ciągle mając na uwadze podobną konstrukcję gramatyczną wspominaną wcześniej – ze znaczeniem okolicznika czasu:

„(taki/ten) spis był **wcześnie** niż (albo: **zanim**) Kwiryniusz był wielkorządcą Syrii” (Lagrange 1921, 66; Marshall 1978, 104; Nolland 1989, 102; Pearson 1999, 281-282).

Choć dość często *genetivus absolutus* ma wartość czasową (czyli kwalifikowany jest jako okolicznik czasu) najczęściej tłumaczoną jako „podczas” lub „gdy” (czynność symultaniczna z czynnością wyrażoną czasownikiem głównym), to okazuje się, że w Łk oraz Dz dość często kontekst nakazuje tłumaczenie „po” (czynność następująca po tej wyrażonej czasownikiem głównym) lub „kiedy” (czynność symultaniczna, albo następująca po czynności głównej). Oczywiście wydaje się, z jakim czasem gramatycznym jest związany imiesłów. Jeśli jest to imiesłów czasu teraźniejszego, wtedy wyraża on czynność symultaniczną (współczesną) do czynności wyrażonej czasownikiem głównym (Burton 1894², §§119-131; Piwowar 2010, 334). Jeśli jest to imiesłów aorystu, odnosi się do czynności następującej po czynności wyrażonej czasownikiem głównym (Burton 1894², §§132-151; Piwowar

użyty w dość częstym hellenistycznym sensie stopnia wyższego πρώτερον! Sama idea rozumienia tego przymiotnika w sensie jego stopnia wyższego wydaje się wielu trafna.

²⁰ O takim dopełniaczu po czasownikach dotyczących rządzenia i przemijania por. Blass (1961, §177); Robertson (1919³, 510); Smyth (1920, §1370).

2010, 334). Jednak przykładowo w Łk i Dz występują „niestandardowe” zastosowania czy też rozumienie imiesłowu w dopełniaczu bez wątplenia do zakwalifikowania jako okolicznik czasu: Łk 11,14: „kiedy” (po zakończeniu czynności); tak samo w Łk 11,29 (w obu przypadkach imiesłów czasu teraźniejszego); w Łk 22,59 – „po” (upływ czasu; tutaj imiesłów aorystu); Dz 7,30 – „po” (upływ czasu; tutaj imiesłów aorystu); Dz 13,43 – „po zakończeniu” (zakończenie czynności; tutaj imiesłów aorystu); Dz 25,13 – „po” (upływ czasu; tutaj imiesłów aorystu). Okazuje się więc, że w dziele Łukaszym *genetivus absolutus* przybiera swoje najczęstsze znaczenie okolicznika czasu, choć identyfikacja czasu historycznego jest zależna od obecności innych elementów składniowych czy też kontekstu, jak wskazują przywołane przykłady.

PODSUMOWANIE

Jak kolejny już pewnie raz można skonstatować, tekst biblijny posiadający wskazówki historyczne powinien być badany od strony gramatyki jak i własnego *Sitz im Leben*, czyli szeroko rozumianego kontekstu historyczno-społeczno-religijnego. Przykład Łk 2,1-7 jest dobrym dowodem takiego zabiegu. Komplementarność badań może rzucać nieoczekiwane światło na rozwiązanie problemu, który postrzegany albo tylko przez pryzmat *Sitz im Leben*, albo tylko przez pryzmat gramatyki może okazać się problemem (1) nierozwiązywalnym, albo (2) może prowadzić do nieuprawnionych oskarżeń pod adresem Łukasza, że w tym wypadku się pomylił czy był nieprecyzyjny, albo (3) przeszedł od chronologii do teologii.

Wydaje się jednak, że (1) dodatkowe wsparcie pochodzące z zebranych wiadomości u Józefa Flawiusza, (2) wsparcie historyczno-administracyjne pochodzące z innych ówczesnych prowincji rzymskich (i tutaj świetnie pasuje użyte przez Łukasza pojęcie „oikumene” – „cały świat”, gdyż np. spisy ludności przeprowadzane były jednakowo i na terytorium całego Imperium, choć nie w tym samym czasie) oraz (3) gramatyka przedstawiona synchronicznie i diachronicznie mogą zaowocować interesującym rozwiązaniem:

Łk 2,2 [NA 28] αὕτη ἡ ἀπογραφὴ ἡ πρώτη ἐγένετο ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Ἰκωρινίου.

Łk 2,2 [BT V] Pierwszy ten spis odbył się wówczas, gdy wielkorządcą Syrii był Kwiryniusz.

Propozycja tłumaczenia wspartego tak gramatyką jak i szerszym kontekstem historycznym:

Łk 2,2 „Pierwszy (taki/ten) spis był **wcześniej niż** (albo: **zanim**) Kwiryniusz był wielkorządcą Syrii”.

Temat zaś RODO, czyli tworzenia, przechowywania i strzeżenia bazy danych osobowych podsuwa pewną konsekwentną myśl: RODO jako takie zostało przyjęte 27 kwietnia 2016 roku, a wprowadzone jako obowiązujące w *oikoumene* europejskiej 25 maja 2018 roku – do odnotowania około dwuletni okres pomiędzy

czasem ogólnego zaakceptowania dokumentu a wprowadzeniem go w życie. Posiada więc swoją precyzyjną chronologiczną lokalizację. Ale spisy ludności, gromadzenie danych na temat liczebności ludności w Europie i w Polsce (i gdziekolwiek indziej) znane było i stosowane zdecydowanie wcześniej przed wprowadzeniem RODO. Tekst Łk 2,1-7 wychodzi natomiast poza aspekt czysto administracyjny najsilniejszej i największej pod względem terytorialnym ówczesnej „Unii Europejskiej” – całego Imperium Rzymskiego i otwiera znanym działaniem (spis ludności) nową przestrzeń w innej ekonomii – w ekonomii zbawienia, oraz przekracza granice Imperium Rzymskiego, gdyż dotyczy całego (wszech)świata w jego wymiarze historycznym i geograficznym. Narodziny Mesjasza otworzyły karty nowego spisu ludności w nowej *oikoumene*, tym razem tej, która odzwierciedla „czasoprzestrzeń” Królestwa Bożego. Bez wątpienia nie jest to pierwszy „biblijny spis ludności”, choć w swych skutkach wykracza poza ramy geograficzne, administracyjne, historyczne.

Wracając jednak do Łk 2,1-7 i gramatycznej trudności z chronologiczną lokalizacją spisu ludności w kontekście narodzin Jezusa, należy podkreślić, że funkcjonowanie administracyjno-ekonomiczne Imperium Rzymskiego oraz królestwa Heroda Wielkiego wyglądało na efektywne. Wspomniana trudność, której możliwe wyjaśnienie znalazło się w niniejszym artykule, wskazała także na potencjalne wykorzystanie zebranej podczas spisu ludności bazy danych, a jego celem była zamierzona efektywność. Jednak właśnie narodziny Jezusa, choć wpisane w ówczesną *oikoumene*, według potrzeb i ram metodologicznych ówczesnych spisów, wnoszą efektywność niezamierzoną, trudną do ujęcia, czego pewnego rodzaju znakiem może być badana trudność gramatyczna.

BIBLIOGRAFIA:

- Nowy Testament grecki i polski*. 2017. (= *Novum Testamentum Graece et Polonice*) / tekst grecki *Novum Testamentum Graece* na podstawie dzieła Nestle Eberharda i Erwina Nestle; redakcja Aland Barbara i Kurt Aland et alii, wydanie 28 poprawione – Institut für Neutestamentliche Textforschung Münster/Westfalen pod kierownictwem Holgera Strutwolfa; tekst polski *Biblia Tysiąclecia*, wyd. V, redakcja wydania Roman Bogacz i Roman Mazur SDB. Poznań: Pallothinum.
- Antiquitates Judaicae*, red. Benedictus Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. 1-4 (repr. 1955). 1887-1890. Berlin: Apud Weidemannos.
- De bello Judaico libri vii*, red. Benedictus Niese, *Flavii Iosephi opera*, t. 6, (repr. 1955). 1895. Berlin: Apud Weidemannos.
- Filon z Aleksandrii. 2012. *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, wprowadzenie, tłum., komentarz Ewa Osek. Kraków: WAM.
- Bagnall, Roger S. i Bruce W. Frier. 1994. *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.

- Blass, Friedrich et al. 1961. *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature. A Translation and Revision of the Ninth-Tenth German Edition Incorporating Supplementary Notes of Albert Debrunner*. Chicago and London: Cambridge University Press and The University of Chicago Press.
- Brown, Raymond Edward. 1999. *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke*. New York and London: Doubleday.
- Burton, Ernest DeWitt. 1894². *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. Edinburgh: T&T Clark.
- Dąbrowa, Edward. 2011. The Date of the Census of Quirinius and the Chronology of the Governors of the Province of Syria. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 178, 137-142.
- Di Segni, Lea. 2005. A Roman Standard in Herod's Kingdom. *Israel Museum Studies in Archaeology*, 4, 23-48.
- Finegan, Jack. 1969². *Light from the Ancient Past. The Archaeological Background of the Hebrew-Christian Religion*, t. 2. Princeton: Princeton University Press.
- Garriba, Dario. 2006. I diritti delle comunità della diaspora nel I secolo d. C. W: *Giudei e cristiani nel I secolo. Continuità, separazione, polemica*, red. Maria Beatrice Durante Magoni i Giorgio Jossa, s. 67-103. Trapani: Il Pozzo di Giacobbe.
- Green, Michael. 1992. *Who is this Jesus?* Vancouver: Regent College Publishing.
- Harrison, Everett Falconer. 1968. *A Short Life of Christ*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Heichelheim, Fritz Moritz. 1938. *An Economic Survey of Ancient Rome*, t. 4: *Roman Syria*, red. Frank Tenney. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Hoehner, Harold Walter. 1977. *Chronological Aspects of the Life of Christ*. Grand Rapids: Zondervan.
- Jankowski, Stanisław. 2011. Spis ludności za Augusta (Łk 2,1). Problem chronologii czy teologii? W: *Veritas cum caritate – intellegentia cum amore*. 10. rocznica powołania Wydziału Teologicznego w strukturach Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i 25. rocznica sakry biskupiej Wielkiego Kanclerza tegoż Wydziału. Wydział Teologiczny dedykuje bp. dr. Andrzejowi W. Suskiemu Księgę Pamiątkową z okazji Jego rocznicy, red. Czesław Rychlicki i Ireneusz Werbiński, 183-211. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kittel, Gerhard. 1991^{repr.}. *δόγμα*. W: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 2, 230-232. Grand Rapids: Eerdmans.
- Kowalczyk, Anna. 2014. Jak długo judaizm postrzegany był jako *superstitio* w pogańskim Imperium Romanum. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica*, 92, 7-20.
- Lagrange, Marie-Joseph. 1921. *Évangile selon Saint Luc*. Paris: J. Gabalda et Compagnie.
- Marshall, Ian Howard. 1978. *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*. Exeter: The Paternoster Press.

- Meier, John Paul. 1991. *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus. The Roots of the Problem and the Person*, t. 1. New York and London: Doubleday.
- Mickiewicz, Franciszek. 2011. *Ewangelia według świętego Łukasza (rozdziały 1-11)*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Milne, Joseph Grafton. 1913². *History of Egypt Under Roman Rule*, t. 5. London: Methuen.
- Nolland, John. 1989. *Luke 1 – 9,20*. Dallas: Word Books.
- Pearson, Brook W. R. 1999. The Lucan Censuses. Revisited. *Catholic Biblical Quarterly*, 61(2), 262-282.
- Piowar, Andrzej. 2010. *Greka Nowego Testamentu. Gramatyka*. Kielce: Instytut Teologii Biblijnej „Verbum”.
- Pucci Ben Zeev, Miriam. 1998. *Jewish Rights in the Roman World. The Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Ramsay, William Mitchell. 1898. *Was Christ Born in Bethlehem? A Study on the Credibility of Luke*. London: Hodder and Stoughton.
- Rathbone, Dominic. 1993. Egypt, Augustus and Roman Taxation. *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 4, 81-112.
- Robertson, Archibald Thomas. 1919³. *Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*. New York: Hodder and Stoughton.
- Schürer, Emil. 1973. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC – 135 AD)*, t. 1, a New English Version revised and edited by Geza Vermes and Fergus Millar. Edinburgh: T&T Clark.
- Smyth, Herbert Weir. 1920. *Greek Grammar for Colleges*. New York: American Book Company.
- Strabo. 1967. *The Geography*, t. 8: Book XVII. *General Index*, tłum. Jones Horace Leonard. Cambridge: Harvard University Press.
- Tacitus. 1962^{repr.}. *The Annals*, t. 2: Books I-III, tłum. Jackson John. Cambridge: Harvard University Press and London: William Heinemann.
- Turner, Nigel. 1965. *Grammatical Insights into the New Testament*. Edinburgh: T&T Clark.